

Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie

*Voor mijn ouders &
Jennifer, Thieme, Floris & Matthijs*

WERKEN
UITGEGEVEN DOOR
GELRE
VERENIGING TOT BEOEFENING VAN
GELDERSE GESCHIEDENIS, OUDHEIDKUNDE EN RECHT

No. 62

'Gebildet ist, wer weiß, wo er findet, was er nicht weiß.'
Georg Simmel (1858-1918)

Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie

Stadsfinanciën, sociaal-politieke structuren
en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350-1550

RUDOLF A.A. BOSCH

Hilversum
Verloren
2019

Het onderzoek dat ten grondslag ligt aan deze studie werd tussen 2008 en 2012 gefinancierd via een promotiebeurs van het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek Groningen (ICOG) van de Rijksuniversiteit Groningen. Het project was tevens ondergebracht bij de landelijke onderzoeksschool Mediëvistiek.

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt dankzij de ruimhartige financiële ondersteuning van de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

Afbeeldingen op het omslag: details uit het schilderij 'Twee belastinginners', atelier van Marinus van Reymerswale, circa 1540. © The National Gallery, Londen, inv. nr. NG 944. Legaat Wynn Ellis, 1876. Zie verder Ackroyd e.a., 'Tax-gatherers'. Kaart achterzijde: uitsnede uit de kaart van de hertogdommen Gelre en Kleef, vervaardigd door Christiaan sGrooten, 1573. Koninklijke Bibliotheek, Brussel, ms. 21.596 D (27-28).

ISBN 978 90 8704 772 6

Dit is de handelseditie van een proefschrift in 2018 verdedigd aan de Rijksuniversiteit Groningen.

© 2019 Rudolf Bosch & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Lay-out en omslagontwerp: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Afkortingen	11
Inleiding	13
<i>Steden, stadsfinanciën en stedelijke macht: een eerste positiebepaling</i>	14
<i>De Gelderse stadsfinanciën als onderzoekscasus: vragen en uitgangspunten</i>	18
<i>Werkwijze en opzet van het boek</i>	20
DEEL I STAATSVORMING, STEDELIJKE ECONOMIE EN INSTITUTIES	23
1 Theoretische en methodologische kaders en bronnen	25
1.1 Staatsvorming, steden en economie	25
1.2 Publieke financiën: een historiografisch overzicht	32
1.2.1 Staatsvorming en publieke financiën	32
1.2.2 Stadsfinanciën als onderzoeksthema	36
1.3 Stad, centraal gezag en financiën in de laatmiddeleeuwse Nederlanden	41
1.3.1 De ontwikkeling in de Bourgondische kerngewesten	41
1.3.2 De casus Gelre: vragen en uitgangspunten	48
1.4 Het bronmateriaal: de stadsrekeningen	56
1.4.1 Het beschikbare bronmateriaal en hun edities	56
1.4.2 Stadsrekeningen als bron: context, mogelijkheden en problemen	58
1.4.3 De monetaire problematiek in de Gelderse stadsrekeningen	67
1.5 Besluit	84
2 Politiek en economie in laatmiddeleeuws Gelre	87
2.1 Inleiding	87
2.2 Politieke ontwikkeling tot 1473	88
2.2.1 De ontwikkeling van de landsheerlijkheid Gelre tot 1350	88
2.2.2 Partijstrijd, personele unie en stedelijke invloed (1350-1423)	100
2.2.3 Staten, steden en Bourgondië (1423-1473)	106
2.3 Politieke ontwikkeling tussen 1473-1550	114
2.3.1 Tussen Gelre en Bourgondië: de Bourgondische bezettingen (1473-1492)	114
2.3.2 Gelre onder hertog Karel van Egmond: de Gelderse oorlogen (1492-1538)	125

2.3.3	Naar grotere verbanden: Gelre en de Habsburgse Nederlanden (1538-1550)	139
2.4	Economische ontwikkeling in Gelre, 1300-1550	145
2.4.1	Het stedelijke netwerk in Gelre: ontstaan, structuren en bevolking	148
2.4.2	Gelders welvaren? Handel langs Rijn, Waal en IJssel	159
2.4.3	De stedelijke economie: een schets van productie- en consumptiepatronen	173
3	Financieel beheer. De sociaal-politieke en institutionele kaders	181
3.1	Introductie: 'het geld van de stad'	181
3.2	Financieel beheer in Arnhem	183
3.2.1	Het burgemeestersambt in Arnhem	186
3.2.2	De Arnhemse stadsschrijvers	190
3.2.3	Het rentmeestersambt in Arnhem	194
3.2.4	Toenemende invloed van burgers en gilden	196
3.2.5	De belastinginning: pachters versus stedelijk personeel	204
3.2.6	Landsheer en financiële autonomie, 1473-1550	207
3.3	Financieel beheer in Zutphen	210
3.3.1	Rentmeesterschap als raadsambt: stedelijke oligarchie en financieel beheer	213
3.3.2	De rol van de Zutphense stadsschrijvers	218
3.3.3	De invloed van burgerij en gilden op het financiële beheer te Zutphen	220
3.3.4	Belastinginning in Zutphen	227
3.4	Besluit: financieel beheer en lokale macht in vergelijkend perspectief	229
	DEEL II DE STEDELIJKE FINANCIËN: EEN DETAILSTUDIE	233
4	De uitgaven. Uitgangspunt van het financiële beheer	235
4.1	De totale uitgaven: een globaal overzicht	235
4.1.1	Totale uitgaven van het Arnhemse stadsbestuur	237
4.1.2	Totale uitgaven van Zutphen	239
4.2	Uitgaven voor bestuur, rechtspraak en administratie	242
4.2.1	Bestuurlijke en administratieve uitgaven te Arnhem	244
4.3	Openbare werken	259
4.3.1	Uitgaven voor openbare werken te Arnhem	262
4.3.2	Uitgaven voor openbare werken te Zutphen	271
4.3.3	Dakpan- en steenproductie en dakpansubsidies	275
4.3.4	Besluit	277
4.4	Militaire uitgaven	277
4.4.1	Militaire uitgaven in Arnhem	280
4.4.2	Militaire uitgaven te Zutphen	294
4.5	Afdrachten ten behoeve van de landsheer en zijn bestuur	304
4.5.1	Directe belastingen	304
4.5.2	Pachtsommen	308

4.5.3	De landsheerlijke bieraccijns	309
4.6	Besluit	312
5	De inkomsten. De zoektocht naar geld	314
5.1	De totale inkomsten: een globaal overzicht	314
5.2	Inkomsten uit de openbare macht van het stadsbestuur	316
5.2.1	Boeten en burgergeld in Arnhem	316
5.2.2	Inkomsten uit boeten en burgergeld in Zutphen	318
5.3	Het stedelijk domein: inkomsten uit stedelijke bezittingen en rechten	322
5.3.1	Het stedelijk domein te Zutphen: fundament van de Zutphense stadsfinanciën	325
5.3.2	Het stedelijke domein van Arnhem	368
5.4	Indirecte belastingen	384
5.4.1	Indirecte belastingen te Arnhem	385
5.4.2	De prijs voor onafhankelijkheid: indirecte belastingen in Arnhem na 1515	427
5.4.3	Indirecte belastingen te Zutphen	434
5.4.4	Fiscale politiek in Zutphen na 1492	452
5.4.5	Indirecte belastingen: evoluties en factoren	458
5.5	Directe belastingen en overige heffingen	462
5.5.1	Directe belastingen	462
5.5.2	Kar- en graafgeld	465
5.6	Besluit	466
6	De stedelijke schuldenlast. Financiële politiek	468
6.1	Kapitaalmarkten in de late middeleeuwen	469
6.2	De schuldenlast van Arnhem	474
6.2.1	Vlottende leningen	474
6.2.2	Gecondolideerde schuldenlast	481
6.2.3	Uitstel van betaling, saneringspogingen en betalingsachterstanden	489
6.3	De schuldenlast van Zutphen	496
6.3.1	Vlottende leningen	496
6.3.2	Geconsolideerde schuldenlast	497
6.4	Besluit	512
Conclusies		516
	Stedelijke financiën en het financieel beheer	519
	De stedelijke financiën in Gelre: ontwikkeling en factoren	521
	Stedelijke financiën en de stedelijke economie	523
Appendix		527
Summary		529
Zusammenfassung		533

Bronnen & literatuur	537
Uitgegeven bronnen	538
Secundaire literatuur	540
Lijst van kaarten & tabellen	563
Lijst van grafieken	564
Lijst van afbeeldingen	566
Register	569
Curriculum Vitae	582

Woord vooraf

De voorliggende studie vormt de licht gewijzigde handelseditie van mijn op 18 januari 2018 aan de Rijksuniversiteit van Groningen verdedigde proefschrift. De totstandkoming van deze studie mag met recht een project van lange adem genoemd worden. Alhoewel het archiefonderzoek en het schrijfproces louter individuele ondernemingen zijn geweest, grotendeels mogelijk gemaakt door een vierjarige promotiebeurs en een verlenging daarvan in 2012, toegekend door het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderwijs te Groningen, onderdeel van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen, is dit boek geenszins in afzondering tot stand gekomen. Meerdere organisaties, collega's, vrienden en familieleden hebben door hun interesse, hun luisterend oor en hun adviezen bijgedragen aan de uiteindelijke totstandkoming van dit boek.

Allereerst wil ik het bestuur van de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven bedanken, die bereid was om als enige subsidiegever op te treden en middels een ruimhartige bijdrage het financiële plaatje voor de uitgave van dit boek rond te maken. Daarmee werd het mogelijk om deze studie in de Werken Gelre, de reeks uitgegeven door de Vereniging Gelre, op te nemen. Ik wil dan ook het bestuur van de Vereniging Gelre, en in het bijzonder haar voorzitter prof. S. Roes en de helaas vorig jaar veel te jong overleden dr. J. Kuys, bedanken voor hun beslissing om mijn studie aan hun lange reeks gezaghebbende studies over de Gelderse geschiedenis toe te voegen.

Meerdere collega's hebben in verschillende stadia van het onderzoek en het schrijfproces bijgedragen aan mijn gedachtenvorming, en mij door hun interesse de motivatie en het vertrouwen gegeven om door te gaan. Ik wil hier – zonder anderen tekort te doen – in ieder geval noemen: dr. J.F. Benders, prof. H. Brand, prof. P. van Dam, drs. M. van Driel, drs. M. Gubbels, prof. M. 't Hart, prof. P. Hoppenbrouwers, prof. J. Jonker, prof. F. Keverling Buisman, dr. J. Kuys, prof. J. Oosterman, prof. P. Stabel, prof. D. Verhoeven, dr. G. Vermeesch, dr. J. Weststrate, dr. K. Verkerk en dr. J. Zuijderduijn. Zij hebben mij waardevolle inzichten aangereikt voor het doorgronden van bepaalde financieel-historische problemen en de nog zo weinig onderzochte Gelderse institutionele, politieke en financiële geschiedenis. Ook de deelnemers aan het door dr. R. van Schaik en ondergetekende in juni 2012 in Groningen georganiseerde symposium 'Economics, public finances and the impact of institutional change', de door prof. Boone ingerichte sessie tijdens het eind augustus 2012 in Praag georganiseerde 11th International Conference on Urban History van de European Association for Urban History, en het in oktober 2013 door de Vlaams-Nederlandse vereniging voor Nieuwe Geschiedenis in Amsterdam gehouden congres rondom publieke schuld in de vroegmoderne Nederlanden hebben met hun opmerkingen en suggesties bijgedragen aan de gedachtenvorming die ten grondslag ligt aan dit boek.

Dank gaat uiteraard ook uit naar mijn promotor, prof. D. de Boer en mijn begeleider, dr. R. van Schaik, die mij gedurende het onderzoeksproject steeds weer op het rechte spoor hebben

gebracht en met veel geduld de evolutie van dit onderzoek hebben begeleid. Dr. Van Schaik was degene die mij – sinds mijn eerste stappen als geschiedenisstudent in Groningen – heeft ingeleid in de economische en financiële geschiedenis van de middeleeuwen. Ook wil ik prof. H. Kümper bedanken voor het feit dat hij me de mogelijkheid bood om in het wintersemester 2014/2015 als Visiting Fellow aan het Historisches Institut van de Universität Mannheim te verblijven. Daarnaast wil ik mijn collega's van het Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe bedanken – met name Hajo en Floris – voor hun steun en interesse tijdens de afronding van het manuscript: groten-deels dankzij hen vond ik de rust en ruimte om naast mijn baan deze studie tot een goed einde te brengen.

Ten slotte ben ik ontzettend veel dank verschuldigd aan mijn naaste omgeving. Ook gedurende moeizame perioden hebben zij mij zonder enig voorbehoud voortdurend gesteund. Mijn ouders, Ab en Anneke, hebben altijd in mij en het langverwachte eindresultaat geloofd, en me daarom door dik en dun gesteund. Daarvoor kan ik niet anders dan mijn diepste waardering en dankbaarheid uiten voor hun rol in mijn levensweg tot nu toe. Bedankt lieve ouders!

Ik mag mijzelf bovendien gelukkig prijzen met het feit dat mijn Groningse promotietijd mij – naast kennis en inzicht – ook mijn lieve vrouw Jennifer heeft opgeleverd. Sinds onze eerste ontmoeting tijdens één van de bijeenkomsten van ons gemeenschappelijke Groningse onderzoeksinstituut begin 2011 is zij er altijd voor me geweest. Ze heeft altijd in het eindresultaat geloofd, ook wanneer bij mij dit geloof diep in de schoenen gezakt was. Zoals zij in het voorwoord van haar eigen proefschrift zo treffend schreef: het beide werken aan een proefschrift is zowel een vloek als een zegen. Ik prijs me gelukkig met een partner als Jennifer, die me zowel stimulerende als ook relativerende vragen stelde, altijd een luisterend oor had en die me door dik en dun heeft gesteund. Bedankt! Uiteindelijk wil ik het eindresultaat opdragen aan haar, mijn ouders en mijn zoons Thieme, Floris en Matthijs. Ik hoop dat zij in de aankomende jaren vaker een ongedwongen weekend met de onverdeelde aandacht van hun man, zoon en vader mogen meemaken!

Koekange, zomer 2019

Afkortingen

AGN	(Nieuwe) Algemene geschiedenis der Nederlanden
BMG	Bijdragen en mededelingen Gelre
BMGN	Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden
BMHG	Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap
EHR	Economic history review
GldA	Gelders Archief
HA	Hertogelijk Archief
HGbl	Hansische Geschichtsblätter
HR	Hanserezesse
HUB	Hansisches Urkundenbuch
JMG	Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis
JMH	Journal for medieval history
OAA	Oud-archief Arnhem
OAE	Oud-archief Elburg
OAH	Oud-archief Harderwijk
OAN	Oud-archief Nijmegen
OAZ	Oud-archief Zutphen
OHB	Overijsselse historische bijdragen
OGZ	Harenberg, Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326
PCEEB	Publications du Centre Européen d'Études Bourguignonnes (xiv ^e -xvi ^e s.)
RAZ	Regionaal Archief Zutphen
RBPB	Revue Belge de philologie et d'histoire
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
RhVjBl	Rheinische Vierteljahrsblätter
SNWV	Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe
StRA	Alberts, De stadsrekeningen van Arnhem
StRD	De Meyer, De stadsrekeningen van Deventer
StRZ	Wartena, De stadsrekeningen van Zutphen
TSEG	Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis
TvG	Tijdschrift voor geschiedenis
TvSG	Tijdschrift voor sociale geschiedenis
VMOVR	Verlagen en Mededelingen van de Vereeniging tot uitgaaf van bronnen van het Oud-Vaderlandsch Recht

Inleiding

Van nijt comp strijt
van striit compt oorloghe
van oorloghe compt armoede
van armoede compt pais¹

De anonieme auteur die het hier bovenstaande vers in het befaamde laat-veertiende-eeuwse Brugse Gruuthuse-handschrift neerschreef moet een scherp oog voor de contemporaine maatschappelijke problematiek, en een bewonderenswaardige gave tot het comprimeren van de essentie hiervan in een zeer pregnante tekst hebben gehad. Het vat in vier korte regels de interactie tussen de sociale, politieke, economische en financiële processen samen die zich in de late middeleeuwen en vroegmoderne periode in geheel West-Europa voordeden, en die in deze studie bestudeerd zullen worden. Want hoe eenvoudig het ook lijkt, er schuilt een complexe maatschappelijke werkelijkheid achter deze woorden. Die complexiteit ligt allereerst besloten in de wijze waarop, tussen het midden van de veertiende en het einde van de zestiende eeuw, processen van geleidelijke politiek-institutionele schaalvergroting en integratie (staatsvorming), verstedelijking en commercialisering, economische ontwikkeling en de ontwikkeling en institutionalisering van de publieke financiën op lokaal en centraal niveau elkaar hebben beïnvloed. Deze relaties en de daaruit voortvloeiende sociaal-politieke en maatschappelijke dynamiek staan in dit onderzoek centraal.

Deze studie gaat over de wisselwerking tussen politieke processen, institutionele transitie en continuïteit, economische conjunctuur en de evolutie van de stadsfinanciën in het hertogdom Gelre in de periode tussen circa 1350 en 1550. In de afgelopen jaren heeft de bestudering van de ontwikkeling van de publieke financiën sterke impulsen gekregen vanuit de debatten rondom de relaties tussen staatsvorming, verstedelijking en economische ontwikkeling.² De accumulatie van, en toegang tot economisch kapitaal voor de ontplooiing van politieke macht vormt in al deze processen (zeker sinds de geleidelijke commercialisering en monetarisering van de middeleeuwse samenleving vanaf de elfde eeuw) een belangrijke variabele. ‘Pecunia nervus rerum’ – geld is de kern van alle zaken – is daarvoor één van de meest kernachtige citaten van de Romeinse staatsman Cicero, die in de vijftiende en zestiende eeuw door onder andere Machiavelli en Erasmus in hun politieke commentaren werden gebruikt.³

1 Brinkman en De Loos, *Gruuthuse-handschrift*; Brugse *Gruuthuse-handschrift*, vers III.17; KB 79 K 10, fol. 85v°.

2 Zie verder hieronder, paragraaf 1.2: ‘Publieke financiën: een historiografisch overzicht’.

3 Bijvoorbeeld Stolleis, *Pecunia nervus rerum*; Mayer, ‘*Pecunia nervus rerum*’, 143 en Hanus, *Tussen stad en eigen gewin*, 21.

De publieke financiën vormen al eeuwenlang een fundamentele schakel tussen politieke machtsontplooiing en de economie.⁴ In zijn postuum verschenen standaardwerk *Wirtschaft und Gesellschaft* uit 1922 noemde Max Weber de (publieke) financiën ('Finanzierung') dan ook niet voor niets de 'meest directe relatie' tussen economische systemen en sociaal-politieke organisaties, die daarmee hun corporatieve activiteiten bekostigen.⁵ Hierop voortbordurend heeft Joseph Schumpeter de basis gelegd voor zijn 'fiscal sociology' als instrument ter doorgronding van processen van politieke en sociale verandering. In zijn invloedrijke artikel 'The crisis of the tax state' uit 1954 stelde hij dat '...the public finances are one of the best starting points for an investigation of society'.⁶ Deze visies staan aan de basis van de meer recente studies naar de ontwikkeling van zowel de lokale als de centrale politieke economie in premodern Europa, die in het kader van het debat rondom de ontwikkeling van de moderne staat in Europa en de rol van de overheidsfinanciën hierin door de stroming van de *New fiscal history* het licht hebben gezien (zie paragraaf 1.2, publieke financiën, hieronder).

STEDEN, STADSFINANCIËN EN STEDELIJKE MACHT: EEN EERSTE POSITIEBEPALING

In hun recente bijdrage over stedelijke macht in de *Oxford handbook of cities in world history* stelden Wim Blockmans en Marjolein 't Hart dat '...urban power is determined by a city's independent capacity for resource extraction, and its nexus in the wider framework and balance of power in a society'.⁷ Stedelijke macht was – met andere woorden – verbonden aan de mate van politieke, juridische en financiële autonomie, de positionering van steden binnen economische en politieke netwerken, de schaalgrootte van de stedelijke economie, de mogelijkheden tot het aanboren van de beschikbare kapitaalvolumes en de financiële instituties die vormgaven aan de lokale politieke economie c.q. de stadsfinanciën en het door stadsbestuurders gevoerde financiële 'beleid'.

In de afgelopen decennia heeft de bestudering van de stedelijke financiën belangrijke impulsen gekregen.⁸ De aard en wijze waarop, en de mate waarin deze processen van staatsvorming, verstedelijking en economische ontwikkeling doorwerkten op de stedelijke financiën en de daaraan verbonden instituties konden per regio en zelfs van stad tot stad aanzienlijke verschillen vertonen. Niet alleen de lokale sociaal-politieke verhoudingen, juridische en bestuurlijke privileges en tradities speelden hierin een rol. Ook hebben de mate van financiële autonomie, de financieel-institutionele pad-afhankelijkheid en de daaruit voortvloeiende machtsverhoudingen tussen landsheren en individuele steden én tussen sociale groepen binnen de afzonderlijke steden een belangrijke rol gespeeld.⁹ Bovendien worden de omvang en de economische structuur van steden, voortvloeiend uit hun positionering in de dynamische handelsnetwerken die

4 Epstein, *Economic and social history*, 100.

5 Weber, *Economy and society*, 194-199; voor een analyse van Webers economische sociologie, en dan met name diens ideeën over de relaties tussen economie en politieke macht Swedberg, *Max Weber*, 54-81.

6 Schumpeter, 'Crisis of the tax state', 7.

7 Blockmans en 't Hart, 'Power', 421.

8 Voor een uitgebreid historiografisch overzicht zie Van der Heijden, 'Stadsrekeningen' en 't Hart en Van der Heijden, 'Het geld van de stad'. Zie verder hieronder, paragraaf 1.2.2.

9 Dit thema wordt in vergelijkend perspectief behandeld voor de steden Antwerpen en Amsterdam in o.a. 't Hart en Limberger, 'Staatsmacht'.